

З ГІСТОРЫІ ГРУПОЎКІ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК

Заканчэнне. Пачатак у № 3.

Звесткі пра беларускую мову як асобны дыялеккт у складзе рускай мовы, прыкладныя межы яе пашиярэння і харктэрныя моўныя рысы з'яўляліся не толькі ў цытаваных раней навуковых публікацыях, але і ў навучальных, энцыклапедычных і іншых выданнях (часта з прыкладзенымі да іх дыялекталагічнымі картамі). Найбольш ранній надрукаванай картай пашиярэння рускай мовы лічыцца ў русістыцы карта з падручніка па рускай мове Н. Аляб'ева (1868) [2]. На пачатку XX ст. такія карты змяшчаліся ўжо рэгулярна ў энцыклапедыях [16, с. 211, карта паміж с. 208 – 209] і падручніках многіх вучоных [7], а пры іх складанні, як правіла, выкарыстоўваліся назапашаныя матэрыялы Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі [8, с. V].

Але мовазнаўцы выразна ўсведамлялі кепадавенасць тагачасных дыялекталагічных даследаванняў задачам лінгвістыкі, разум'лі неабходнасць мэтанакіраванага і шырокамаштабнага вывучэння мясцовых гаворак, што дазволіла б больш дакладна і навукова аргументавана ажыццяўіць іх падзел на асобныя тэрытарыяльна-моўныя адзінкі. Актыўнае назапашванне багатага фактычнага матэрыялу для вырашэння гэтай задачі пачалося пасля выдання ў 1897 г. “Программы для собирания особенностей говоров белорусского наречия” Я. Карскага [11]. У выніку сістэматызацыі і алагульнення значнага фактычнага матэрыялу Я. Карскі ў фундаментальнай манографіі “Беларусь” ўзбіг выснову, што беларускія гаворкі падзяляюцца на два буйныя дыялектныя масівы: *паўднёва-заходні* і *паўночна-ўсходні*. Аднак мяжу паміж імі, нягледзячы на выяўленне значнай колькасці супрацьпастаўленых моўных асаблівасцей (іх 8), вучоны вызначыў толькі на падставе адной – цвёрдасці / мяккасці гуку [p] і правёў яе прыкладна па лініі ад Себежа Велікалуцкай вобласці Расіі на поўначы і далей на паўднёвы ўсход паміж Гарадком і Віцебскам да Оршы, каля Горак, Чавусаў, Слаўгарада і на паўднёвы ўсход да мяжы Беларусі з Бранскай і Чарнігаўской абласцямі Расіі і Украіны. Адначасова ў межах паўднёва-заходнага дыялекту Я. Карскі вылучыў групу цвёрдаэрых гаворак з моўным аканнем; групу гаворак з так званым умераным аканнем; групу гаворак з умераным аканнем, наяўнасцю дыф-

тонгаў, цвёрдага постфікса *-са*, формаў Д. склону *-ові*, *-еві* (т. зв. *беларуска-палеская група*); групу гаворак з умераным аканнем і наяўнасцю паланізмаў (крайня паўночна-заходнія раёны Гродзеншчыны і тэрыторыя паўночнай Беларусі, сточчыны да р. Нарэу). Паўночна-ўсходні дыялеккт (мяккаэрыя гаворкі) Я. Карскі падзяліў на дзве групы – *з цоканнем і без цокання*, дзе ў аснову іх размежавання пакладзена наяўнасць або адсутнасць мены зычных *ч і ѿ*.

Навуковую класіфікацыю беларускіх гаворак прадстаўжыў, а Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК), з якой актыўна супрацоўнічала Я. Карскі. Вынікам працы гэтага аўтарскага тэатетнага навуковага калектыву стала стварэнне і публікацыя “Спрабы дыялекталагічнай карты рускай мовы ў Еўропе з дадаткам нарыса рускай дыялекталогіі” М. Дурнаво, М. Сакалова і Д. Ушакова (1915). Аўтары выдання пры складанні дыялекталагічнай карты і харктарыстыцы асноўных дыялектных груп выкарысталі як вядомыя, так і найноўшыя дыялекталагічныя матэрыялы. Упершыню харктарыстыка асноўных тэрытарыяльных аўянанняў беларускай дыялектнай мовы была папоўнена асобнымі супрацьпастаўленымі сінтаксічнымі і марфалагічнымі рысамі. Яны апісалі асаблівасці пэўных граматычных формаў фактычна ўсіх зменных часцін мовы, што істотна павышала якасць і навуковы ўзровень праведзенай класіфікацыі. У выніку следам за Я. Карскім, не зважаючы на ажыццёўленую шырокую фанетычна-марфалагічную харктарыстыку беларускіх гаворак, аўтары вылучылі два асноўныя дыялекты беларускай мовы – *паўночна-ўсходні* і *паўднёва-заходні* – толькі на падставе тыпаў акання. Умоўная мяжа паміж імі была праведзена прыкладна па лініі Ушачы – Чашнікі – Сянно – Магілёў – Чавусы – Навазыбкаў [8]. Такім чынам, і гэтая класіфікацыя, нягледзячы на наяўнасць у аўтараў шырокай фанетычна-марфалагічнай асновы, заснавана толькі на адной фанетычнай асаблівасці.

Важнае значэнне ў гісторыі беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі мае плённая навукова-даследчая дзеянасць П. Раства-Растаргуева па вывучэнні гаворак паўднёвага ўсходу Гомельшчыны, заходу Браншчыны і поўначы Чарнігаўшчыны. У выніку амаль дзесяцігадовых

навуковых даследаванняў вучоны зрабіў вычарпальнае сістэмнае апісанне гаворак жыхароў гэтай тэрыторыі на ўсіх узроўнях мовы, вызначыў іх адносіны да паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў, а таксама да суседніх украінскай і рускай моў, вылучыў акрэсленую гаворкі ў самастойную адзінку – **северска-беларускую** группу гаворак у складзе беларускай дыялектнай мовы і кваліфікаваў іх як моўную спадчыну старожытных севяран [18, с. 217].

Закрануў пытанне класіфікацыі беларускіх гаворак у дапаможніку для студэнтаў БДУ па гісторыі беларускай мовы і О. Воўк-Левановіч [5]. Выкарыстаўшы наяўныя матэрыялы папярэднікаў і ўжо больш-менш сфарміраваную ў навукоўцаў думку па гэтым пытанні, ён таксама вылучыў два дыялекты (дзве “падмоўы”) – **паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні**, а таксама падрабязна падаў асноўныя моўныя рысы абодвух дыялектаў [5, с. 36 – 38]. Акрамя таго, О. Воўк-Левановіч асобна апісаў **пераходныя** гаворкі ад паўночна-беларускіх да паўночна-велікарускіх, што пашыраны на поўдні Пскоўскай губерні і ўяўляюць сабой “мешаніну рыс беларускіх з паўночна-велікарускім” [5, с. 38].

Літаральна адным сказам са спасылкай на акадэміка Я. Карскага абмежаваўся па гэтым пытанні ў падручніку для тэхнікумаў па беларускай мове А. Багдановіч. Але ён акрамя двух дыялектаў – паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга – вылучыў яшчэ т. зв. **кро́г за зы́л гавор-кі**, “якія ўжо маюць уплыў суседскіх і ўжыванне іх асаблівасцей, як мяккае *r*, *loz* і *noz*, паланізмы і г. д.” [3, с. 27]. Фактычна А. Багдановіч падтрымаў навуковую гіпотэзу пра адсутнасць выразней мяжы паміж моўамі, і “крэсавыя гаворкі” ў яго выконваюць ролю **пераходных** ад беларускай да суседніх моў і ўсім перыметры беларускамоўнага арэала.

Неаднаразова ў 20 – 30-я гг. ХХ ст. і пазней звязтаўся да пытання групоўкі беларускіх гаворак і асабліва межаў пашырэння беларускай мовы, а адпаведна і беларускага этнасу ў шэрагу лінгвістычных і гістарычных прац мовазнавец і гісторык Я. Станкевіч [21]. У цэлым ён прымае групоўку Я. Карскага і таксама падзяляе беларускія гаворкі на два дыялекты: дыялект з дысімілятыўным аканнем і дыялект з недысімілятыўным аканнем. У дыялекце з дысімілятыўным аканнем Я. Станкевіч, як і Я. Карскі, вылучае дзве групы гаворак – **з цоканнем** (паўночная) і **без цокання** (паўднёвая). У межах дыялекту з недысімілятыўным аканнем ён спачатку паасобку разглядае тры групы гаворак –

сярэдняя, паўднёва-заходняя і палеская. Але потым, акрамя гэтага, вылучае яшчэ і чацвёртую группу гаворак – **віленска-ашмянскую паласа** (аўтарская назва), якую геаграфічна размяшчае паміж сярэдняй і паўднёва-заходняй групамі. Неабходнасць яе вылучэння ён аргументуе наступным чынам: “Віленска-ашмянская гаворка ня мае ўласцівых толькі ёй асаблівасцяў. Адныя рысы звязваюць яе з сярэдняй гаворкай, іншыя – з паўднёва-заходнім” [22, с. 97]. Таму, відаць, меў рацыю С. Некрашэвіч, калі ў сваёй цалкам крытычнай рэцензіі на гэты артыкул назваў адасабленне віленска-ашмянскіх гаворак у самастойную группу штучным і абсалютна неаргументаваным [17, с. 323].

Істотным дасягненнем у вырашэнні праблемы групоўкі беларускіх гаворак неабходна лічыць дыялекта *loz* і *noz* даследаванні вядомага рускага лінгвіста М. Дурнаво. Дэталёва прааналізавшы фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці асноўных дыялектаў усходнеславянскіх моў, ён зрабіў важны тэарэтычны вынад “...паміж дыялектамі паўночнавелікарускім і паўднёвавелікарускім, паўночнабеларускім і паўднёвабеларускім, паўночнаўкраінскім і паўднёваўкраінскім, паўднёваўкраінскім і карпацкім у сучасны момант рэзкіх межаў няма, а ёсьць пераходныя гаворкі, якія ўтвараюць паступовы пераход ад аднаго дыялекту да другога... гэтыя гаворкі ўзніклі ў выніку абыяднання дыялектаў, мяжа паміж якімі да гэтага абыяднання была больш рэзкай” [9, с. 125]. Дадзенае палажэнне дазволіла навукоўцам удакладніць класіфікацыю беларускіх гаворак і вылучыць у іх складзе такую міждыялектную “пераходную” группу, як **сярэднебеларускія гаворкі**, што ў рознай ступені адначасова спалучаюць у сабе моўныя рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў беларускай мовы.

Неўзабаве меркаванне М. Дурнаво пра пераходныя гаворкі падтрымаў, аргументаваў і павердзіў новым фактычным матэрыялам выдатны беларускі вучоны П. Бузук [4]. Думку М. Дурнаво і П. Бузука пра неабходнасць вылучэння пераходных гаворак у самастойную тэрыторыяльна-моўную адзінку падзяляла большасць тагачасных мовазнаўцаў. Тым не менш пазней, у сярэдзіне ХХ ст., пераходныя гаворкі сталі прадметам сапраўднай навуковай дыскусіі, а іх статус у агульнай класіфікацыйнай сістэме беларускай дыялектнай мовы атрымаў шырокі дыяпазон: ад гаворак пераходнага тыпу паміж двума асноўнымі дыялектамі, або атаясмлівання іх увогуле толькі з мінска-маладзе-

чанская групай гаворак, да самастойнага дыялекту, у які некаторыя ўлучалі нават увесь паўднёва-заходні дыялект за выключэннем толькі палескіх гаворак. Падрабязна і грунтоўна гэта выкладзена ў артыкуле П. Гапановіча і Ю. Мацкевіч [6].

У пачатку 20-х гг. XX ст. ва ўсходнеславянскай лінгвагеаграфіі паступова фарміруецца разуменне навуковай недасканаласці складання дыялекталагічных карт пашырэння асобных моў. Як паказаў папярэдні лінгвагеаграфічны вопыт, дыялекты і мовы не маюць паміж сабою дакладных межаў. Тому вядучыя дыялектолагі таго часу (А. Сабалеўскі, А. Шахматава, Я. Карскі, М. Дурнаво і інш.) заклікалі вучоных скла-даць лінгвістычныя карты з адлюстраваннем на іх пашырэння паасобных моўных з'яў. І толькі “пасля таго ж, як стануць вядомымі граніцы і галоўных, і другарадных моўных з'яў, гэтыя ўсе даныя ў злучанасці з першымі з пералічаных метадаў (параўнанне з літаратурнымі мовамі) дадуць нам магчымасць хоць прыблізна на-кроэсліць дыялекталагічныя карты беларускай і іншых славянскіх моў” [4, с. 6]. Першым, хто практична рэалізаваў гэтую ідэю ў славістыцы, стаў заснавальнік беларускай лінгвагеаграфіі П. Бузук. У 1928 г. ён надрукаваў даследаванне “Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі Ч. 1. Фанетыка. Марфалогія”, якое ўяўляе сабой невялікі дыялекталагічны атлас ўсходніх часткі Беларусі ў дзяржаўных межах, та 1939 г. У адрозненне ад папярэдніх лінгвістичных карт Я. Карскага і МДК, у атласе П. Бузука паказана пашырэнне асобных моўных з'яў на даследаванай тэрыторыі, а не між дыялектаў і груп гаворак (усяго змешчана 20 карт з грунтоўнай тэкставай тлумачальнасцю часткай). При ўсёй недасканаласці тагачаснай лінгвагеаграфічнай метадалогіі П. Бузука (а менавіта: адсутнасць сеткі апорных нісеных пунктаў, выкарыстанне храналагічнай адрозненій межаў, картафаванне пэўных моўных асоблівасцей – тыпы акання, пераход л у ў і іншых – замест канкрэтных слоў, граматычных формаў і г. д.) гэтае выданне, безумоўна, – першая беларуская лінгвагеаграфічная праца, дзе абр'ектыўна паказана реальная тэрытарыяльна-просторовая праекцыя стану беларускай дыялектнай мовы ў першай трэці XX ст.

Такім чынам, усе названыя вучоныя, нягледзячы на прымяне розных метадалагічных прыёмаў і наяўнасць у кожнага з іх своеасаблівага па якасці і абр'ёме фактычнага матэрыялу, падзялялі беларускія гаворкі на два буйныя тэрытарыяльна-моўныя абр'яднанні – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні. Агульным для

іх было яшчэ і тое, што вылучэнне асобных дыялектаў ажыццяўлялася ў асноўным на падставе толькі адной, як правіла, фанетычнай асоблівасці. Таму арэалы вылучаных імі абр'яднанняў і абр'уктуванні такіх падзелаў беларускай дыялектнай мовы істотна адрозніваюцца. Мы свядома не закраналі гэтыя аспекты іх даследаванняў, паколькі дадзеныя пытанні – асобныя, выключна важныя тэарэтычныя праблемы лінгвагеаграфічнай навукі, а таму патрабуюць спецыяльнага навукова-магчыма, манаграфічнага, вывучэння. Тым больш што пэўныя аспекты названых праблем ужо разглядаліся на прыкладзе некаторых навукоўцаў у вучэбным дапаможніку па дыялекталогіі А. Крывіцкага [14].

Так паступова ледзь не цэлае стагоддзе практичным шляхам фарміраваліся тэарэтычныя асновы сучаснай беларускай лінгвагеаграфіі: назапашваваўся бағаты фактычны матэрыял, фіксаваліся і тыповалізаваліся тэрытарыяльныя дыялекты адрозненні, ствараліся спецыяльныя агытальнікі для правядзення палярных даследаванняў, распрацоўваліся метадычныя сістэмы зборання дыялектнага матэрыялу ў падрыхтоўкі сабранных моўных фактаў да картаграфавання, удасканальвалася “тэхналогія” стварэння лінгвістычных карт, вызначаліся і абр'уктуваліся тэрытарыяльна-моўныя адзінкі (дыялекты, групы гаворак і інш.), іх лінгвістычныя арэалы на просторы беларускай дыялектнай мовы і г. д. У выніку лінгвагеаграфічнай працы П. Бузука стала не толькі завяршальнай на першым падрыхтоўчым этапе, але і новай тэарэтычна-метадалагічнай прыступкай у фарміраванні беларускай лінгвагеаграфіі як асобнага самастойнага напрамку айчыннай дыялекталагічнай навукі. Шкада, што назапашаны бағаты тэарэтычны і практичны вопыт лінгвагеаграфічных даследаванняў па некаторых абр'ектыўных прычынах быў прыпынены амаль на дваццаць гадоў, ажно да пачатку працы над “Дыялекталагічным атласам беларускай мовы” (1963). Інакш сённяшняя дасягненні айчынных лінгвагеографаў былі б яшчэ больш важкімі, асобліва ў справе падрыхтоўкі і выдання рэгіональных мікраатласаў. Аднак гэты этап беларускай лінгвагеаграфіі патрабуе асобнага навуковага даследавання.

Спіс літаратуры змешчаны ў № 3.

Павел МІХАЙЛАЎ,
кандыдат філалагічных навук.